

УДК 316. 647.5

ЧИННИКИ ІНТОЛЕРАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В УЯВЛЕННЯХ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, завідувач-професор кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Хижняк Олександр Володимирович – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

У статті аналізуються результати соціологічного дослідження "Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства", здійсненого кафедрою соціології та соціологічною лабораторією Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна серед українського студентства у 2008-2009 рр. Особлива увага приділяється аналізу чинників роз'єднання студентів з погляду самої студентської молоді. Підкреслюється, що на фоні розуміння переважною більшістю студентів необхідності розвитку вмінь та навичок толерантної поведінки, студентське середовище не позбавлене проявів інтолерантності, що, на думку авторів, вимагає подальших досліджень з зазначеної проблематики.

Ключові слова: толерантність, толерантна поведінка, інтолерантна поведінка, студентська молодь, чинники роз'єднання студентів.

В статье анализируются результаты социологического исследования "Проблемы формирования гражданской идентичности украинской молодежи: роль образования как фактора консолидации общества", осуществленного кафедрой социологии и социологической лабораторией Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина среди украинского студенчества в 2008-2009 гг. Особое внимание уделяется анализу факторов разобщения студентов с точки зрения самой студенческой молодежи. Подчеркивается, что на фоне понимания преимущественным большинством студентов необходимости развития умений и навыков толерантного поведения, в студенческой среде встречаются проявления интолерантности, что, по мнению авторов, требует дальнейших исследований по данной проблематике.

Ключевые слова: толерантность, толерантная поведение, интолерантное поведение, студенческая молодежь, факторы разобщения студентов.

The article analyzes the results of sociological research "Problems of the civic identity of Ukrainian youth: the role of education as a factor in the consolidation of society", conducted by the department of sociology and sociological laboratory of V. N. Karazin Kharkov National University among Ukrainian students in 2008-2009. Particular attention is paid to analysis of the factors of separation of students from the opinion of most students. It is emphasized that the predominant majority of the students need to develop the skills of tolerant behavior in the context of understanding, among students common manifestations of intolerance, which, in our opinion, requires further research on this issue.

Keywords: tolerance, tolerant behavior, intolerant behavior, college students, the factors of separation of students.

За умов сучасного українського суспільства, якому притаманні такі характеристики, як полікультурність, поліконфесійність, плюралізм політичних позицій, соціально-економічна та соціокультурна неоднорідність, етнолінгвістична диференціація тощо, проблема формування толерантності як особистісної чи групової якості є однією з найактуальніших. При цьому надзвичайно важливим є набуття навичок толерантної взаємодії сучасною молоддю, в тому числі студентською. Акцентуючи проблему формування та розвитку толерантності українського студентства, ми виходимо з того, що для групи молоді, яка у майбутньому претендує на статус інтелектуальної еліти нашого суспільства, толерантність має стати не тільки інтерналізованою цінністю, але й усталеною якістю та нормою поведінки. Проблема полягає в тому, що вітчизняні ВНЗ, їх професорсько-викладацькі колективи

далеко не завжди реалізують свої соціалізуючі, виховні функції, зокрема функцію прищеплення своїм вихованцям навичок толерантної поведінки.

З огляду на це пошук можливих шляхів та аналіз існуючих механізмів формування толерантної особистості в умовах вищої школи має не тільки суспільну (практичну), але й наукову (теоретичну) актуальність. Актуальність вирішення цієї проблеми обумовлюється також тим, що консолідація українського суспільства, яка, на нашу думку, відповідає інтересам усіх верств українського суспільства, неможлива поза розвитком толерантної взаємодії різних груп населення нашої країни.

Аналіз наукової, у тому числі соціологічної, літератури з обраної нами проблеми засвідчив, що толерантність як якість особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому останніми роками знову опинилася у фокусі уваги дослідників. Переосмислення процесів формування нових, демократичних цінностей і моральних систем, зокрема толерантних установок і практик, теоретико-методологічні засади їх наукового аналізу представлені в роботах таких науковців, як С. Кримський, Ф. Даллар, К. Апел, Ю. Хабермас, А. Гусейнов, В. Бакштановський, С. Штрауффер, Дж. Протро, С. Григг, Г. МакКлоскі, Дж. Саліван, А. Брілль, К. МакКіннон, Г. Олпорт, М. Уолцер, З. Бауман, Р. Ворбрих, С. Ільїнська, Н. Победа, Ю. Красін, К. Холодковський, Л. Дробіжева, О. Галкін, Н. Паніна, Є. Головаха, В. Арбеніна, Ю. Сорока, А. Ніколаєвська та інші.

Щодо емпіричного аналізу означеної проблеми, то спеціальних досліджень, які б були присвячені тим чи іншим питанням формування толерантної поведінки українських громадян, ми, на жаль, не знайшли. Тим не менш деяку інформацію з цих питань нам вдалось отримати завдяки дослідженням кафедри соціології та соціологічної лабораторії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, здійснених серед студентства України, Білорусі та Росії протягом 2000-2011 років¹, які в тому числі були спрямовані на аналіз ціннісного світу пострадянської студентської молоді, місця толерантності в ієрархії її цінностей, моральних та політичних пререференцій, ролі цієї особистісної якості у громадянській ідентифікації майбутніх фахівців. Ці результати засвідчили амбівалентний стан ціннісної свідомості студентства, породженого, в тому числі, суперечливим впливом на неї трансформаційних процесів, що відбуваються на глобальному та локальному рівнях; поширення інтолерантних установок серед студентської молоді та відчуття у деяких її представників ворожості до людей інших національностей, релігійних чи політичних поглядів тощо. Наше безпосереднє майже щоденне спілкування зі студентською молоддю підтверджує ці результати, засвідчуючи, що не всі вихованці вітчизняної вищої школи володіють навичками толерантної поведінки.

Отже, специфічна соціокультурна ситуація, що склалася в Україні, та недостатність наукового знання про шляхи формування толерантної особистості в умовах вищої школи вимагають з'ясування як реального стану толерантності сучасної студентської молоді, так і чинників, що його визначають.

Метою цієї статті є аналіз чинників, що обумовлюють прояви інтолерантної поведінки в студентському середовищі.

Акцентуючи свою увагу саме на інтолерантній поведінці майбутніх фахівців, ми виходили з того, що поширення інтолерантних установок та інтолерантних практик у процесі взаємодії українських громадян з носіями різних поглядів та форм поведінки перетворюється в реальну загрозу національній безпеці, взаємопорозумінню та успішному розвитку українського суспільства. Як вже підкреслювалось, і безпосередні спостереження, і результати соціологічних досліджень засвідчують поширеність інтолерантності серед молоді, що, в тому числі, обумовлено її мобільністю, різноманітністю комунікативних практик, зокрема з представниками інших культур, тощо. За умов вищої школи всі ці практики є більш актуалізованими завдяки навчанню у вітчизняних ВНЗ не тільки представників різних регіонів України, але й іноземних студентів, кількість яких постійно збільшується.

Аналізуючи чинники толерантності/інтолерантності сучасної студентської молоді України, ми виходили з того, що вони виявляються на мета-, макро-, мезо- та мікросоціальному рівнях. При цьому до метасоціальних чинників ми віднесли глобальні соціокультурні зміни, які відбуваються, в тому числі,

¹ Йдеться про такі дослідження, як "Сучасні університети як осередки формування інтелектуальної еліти українського суспільства" (2000-2001рр., за репрезентативною вибіркою опитано 1972 студента України); "Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації" (2002-2004 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 1810 студентів України); "Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств" (2005-2007рр., за репрезентативною вибіркою було опитано 3057 студентів України); "Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства" (2008-2009рр., за репрезентативною вибіркою було опитано 3058 студентів України); "Духовний світ сучасного українського студентства: національні джерела та глобальні орієнтири" (2010-2011рр., за репрезентативною вибіркою було опитано 3164 студенти України).

завдяки розповсюдженню та все більшому поширенню новітніх інформаційних технологій, що суттєво впливає на комунікативні практики, зокрема міжкультурні контакти сучасної особистості, перш за все молоді; до макрочинників – процеси трансформації сучасного українського суспільства, якому притаманний високий рівень як внутрішньої, так і зовнішньої міграції, соціокультурної та соціально-економічної неоднорідності; до мезофакторів – діяльність інституту вищої освіти з формування толерантної особистості; до мікросоціальних – особливості інтерсуб'єктивної взаємодії у вузівському середовищі, зокрема стосунки у системі "студент - викладач", "студент - вузівська адміністрація", "студент - студент". Гетерогенний та зазвичай суперечливий характер впливу всіх перелічених вище чинників викликає суттєві проблеми у формуванні та розвитку толерантності студентської молоді, що, в свою чергу, позначається на функціонуванні не тільки вищої школи, але й усього українського суспільства.

Отже, у контексті обраної нами проблеми, особливої значущості набуває, з одного боку, аналіз діяльності інституту вищої освіти, яка має бути спрямована на продукування, трансляцію та засвоєння культури толерантності як невід'ємної складової культури суспільства в цілому та поширення демократичних моделей міжособистісної взаємодії, що можуть бути укорінені на українському національному ґрунті, з іншого боку – аналіз чинників, що можуть спровокувати прояви інтолерантної поведінки в студентському середовищі.

Однією з гіпотез здійсненого нами дослідження було припущення стосовно того, що в умовах конкуренції різних ціннісних систем та культурних візирів поведінки суттєво ускладнюються процеси формування установок сучасної молоді, зокрема студентства, щодо толерантної взаємодії з представниками інших етнокультур, релігій, політичних течій, субкультурних угруповань, сексуальних меншин тощо.

Перш ніж звернутися до аналізу чинників, що обумовлюють ці ускладнення та провокують прояви інтолерантної поведінки в студентському середовищі, зазначимо, що ми розглядаємо *толерантність* як якість особистості (чи соціальної групи), в якій знаходить своє відображення її готовність до взаємодії з носіями інших культур, політичних поглядів тощо, а *толерантну поведінку* визначаємо як таку взаємодію з представниками відмінних світоглядних, естетичних, субкультурних, політичних і т. д. позицій, яка відбувається на засадах цивілізованого діалогу та конструктивного партнерства.

Отже, проаналізуємо дані результатів соціологічного дослідження "Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства", здійсненого під нашим керівництвом колективом кафедри соціології та соціологічної лабораторії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна², а саме уявлення наших респондентів щодо чинників, які можуть роз'єднувати студентів, провокуючи їх інтолерантну поведінку.

До такого аналізу нас, у тому числі, спонукало ставлення сучасного українського студентства до такої інструментальної цінності (якості особистості), як толерантність, та їх оцінки ступеню розвитку цієї якості. За даними дослідження, про яке йшлося вище, на необхідність розвитку "толерантності, терпимості до поглядів і думок інших" орієнтується лише кожен четвертий із опитаних нами студентів, а їх самооцінка розвитку цієї особистісної якості не є високою (серед 26 запропонованих нами для самооцінки якостей - інструментальних цінностей *толерантність* за ступенем розвитку посіла лише 14 місце; тільки близько 23% респондентів засвідчили, що ця якість властива їм у повній мірі, 38% - скоріше властива, 18% опитаних не змогли визначитися з тим, чи властива їм толерантність, ще майже 5% з опитаних нами студентів зазначили, що толерантність їм не притаманна або скоріше не притаманна, нарешті, близько 17% студентів, що потрапили до вибірки нашого дослідження, не відповіли на запитання щодо рівня своєї толерантності. Якщо вважати відмову від відповіді свідченням невизначеності достатньо значної групи студентів щодо ступеню розвитку такої якості, як толерантність, то, за результатами нашого дослідження, до 40% опитаних можуть за певних умов вдатися до інтолерантних форм поведінки.

До таких умов можна, в тому числі, віднести чинники, що роз'єднують студентів, перешкоджають їх консолідації, толерантній взаємодії. Матеріали нашого дослідження засвідчують, що українських студентів більшою мірою роз'єднують фактори, які відображають специфіку молодіжної субкультури, а саме: ідеологічні переконання, культурні, в тому числі дозвілєві, уподобання життєві цінності. Дослідження показало: життєві цінності як фактор, що роз'єднує студентів, сприймають переважно ті респонденти, які ідентифікують себе як представники інших національностей, порівняно з тими, хто ідентифікує себе в якості українця. Більш відчутним ціннісне роз'єднання є також для жінок, порівняно з чоловіками (відповідно, 57% і 50% відповідей).

Менш значущими у сприйнятті соціальних нерівностей виявилися форма навчання (бюджет чи контракт), місце проживання до вступу у вищий навчальний заклад, участь у студентському самоврядуванні, участь у громадських організаціях, академічна успішність, сімейний стан, тобто низка об'єктивних чинників (див. табл. 1).

² Більш докладна характеристика цього дослідження представлена вище.

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Таблиця 1.

Розподіл відповідей респондентів на питання: "На Ваш погляд, якою мірою перераховане нижче роз'єднує студентів?" (у % до тих, хто відповів)

Чинники роз'єднання студентів	Абсолютн о не роз'єднає	Скоріше не роз'єднує	В чомусь роз'єднує, в чомусь ні	Скоріше роз'єднує	Роз'єднує у повній мірі	Важко сказати
Місце проживання до вступу у вищий навчальний заклад	31	25	30	6	3	5
Соціальне становище батьків	25	30	26	10	5	4
Матеріальне та фінансове становище сім'ї	22	28	30	11	5	4
Ідеологічні переконання	13	27	33	15	6	6
Культурні уподобання (вільний час та ін.)	17	25	30	17	8	3
Релігійні погляди	29	26	23	9	5	8
Академічна успішність	26	31	27	9	4	3
Участь у громадських організаціях	29	32	23	7	4	5
Участь у студентському самоврядуванні	31	31	20	8	4	6
Сімейний стан	31	26	22	12	5	4
Форма навчання (бюджет чи контракт)	50	21	14	6	4	5
Життєві цінності	17	24	31	14	10	4
Мова спілкування	32	26	22	11	5	4

За індексом роз'єднання зафіксовані нами чинники можна об'єднати в три групи: від 1 до 2 – високий рівень роз'єднаності, 3 – середній рівень, 4-5 – високий рівень роз'єднаності. Дані таблиці 2 показують, що практично всі чинники, які оцінювалися респондентами, не перевищують межі середнього рівня.

Таблиця 2.

Самооцінки респондентами чинників роз'єднання студентів (Індекс роз'єднання коливається від 1 до 5, де "1" – роз'єднують у повній мірі, "3" – в чомусь роз'єднують, в чомусь ні, "5" – абсолютно не роз'єднують)

Чинники	Індекс роз'єднання
Ідеологічні переконання	3,11
Культурні уподобання (вільний час та ін.)	3,15
Життєві цінності	3,15
Матеріальне та фінансове положення сім'ї	3,40
Релігійні погляди	3,42
Соціальне становище батьків	3,49
Сімейне положення	3,52
Академічна успішність	3,54
Мова спілкування	3,56
Участь у громадських організаціях	3,60
Участь у студентському самоврядуванні	3,62
Місце проживання до вступу у вищий навчальний заклад	3,64
Форма навчання (бюджет чи контракт)	3,92

Оскільки лінія розмежування, як свідчать результати нашого дослідження, проходить переважно через ціннісні характеристики студентів, проаналізуємо це більш докладно. Для цього звернемось до кластерного аналізу³, який був здійснений нами за соціокультурним (цивілізаційним) критерієм з метою з'ясування того, як широко представлені в ціннісній свідомості студентської молоді традиціоналістські, модерністські та постмодерністські аксіофеномени.

³ Різноманітні процедури кластерного аналізу як одного із традиційних методів інтелектуального аналізу даних є методами реалізації емпіричної типологізації (у нашому випадку цінностей студентства), що дозволяють здійснити диференціацію досліджуваної сукупності на окремі групи (кластери). Найважливіше завдання кластерного аналізу – вибір ознак, що класифікують. Визначаючи їх, ми звернулися до орієнтацій респондентів на термінальні цінності та до даних про самооцінку студентами рівня розвитку особистісних якостей (інструментальних цінностей) (всього 44 цінності).

Перш за все зазначимо, що ми одержали 5 кластерів, які диференціюють сучасне українське студентство за ціннісними ознаками.

До першого кластеру, який одержав назву "модерністи – індивідуалісти", увійшли 34,9% респондентів. Окрім орієнтації на такі термінальні цінності, як здоров'я та сім'я, які займають високі (1 та 2) рангові позиції в ієрархії цінностей студентів, які належать майже до всіх виокремлених кластерів, "модерністів-індивідуалістів" відрізняє високий рівень орієнтації на такі цінності та особистісні якості, як матеріальний добробут, особистий спокій, відсутність неприємностей, економічна незалежність, особиста свобода, незалежність у судженнях та діях, побутовий комфорт, можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів, почуття власної гідності, відповідальність, почуття обов'язку, толерантність до поглядів і думок інших людей.

Другий кластер був названий нами "модерністи – комуналісти" (40% респондентів). Для тих, хто до нього увійшов, насамперед характерні орієнтації на здоров'я, родину, гарні відносини з оточуючими людьми, особисту свободу, порозуміння з батьками, старшим поколінням, освіченість, економічну незалежність, матеріальний добробут, цікаву, творчу роботу, товариствість, вміння легко встановлювати контакти з оточуючими.

Для респондентів, що утворили третій кластер (10,3%) (ми позначили їх як "постмодерністи – прагматики"), характерні орієнтації на такі цінності, як здоров'я, сім'я, економічна незалежність, особиста свобода, незалежність у судженнях та діях, можливість самореалізації, матеріальне благополуччя, побутовий комфорт, повноцінний відпочинок, цікаві розваги, незалежність, самостійність у судженнях та діях, вміння доводити до кінця розпочату справу, товариствість, ініціативність, здатність бути лідером, готовність до ризику, підприємливість, прагматизм.

Четвертий кластер – "постмодерністи – ідеалісти" (12,2%). Його представники перш за все орієнтуються на такі термінальні цінності та якості, як здоров'я, сім'я, гарні стосунки з оточуючими людьми, взаємопорозуміння з батьками, старшим поколінням, можливість самореалізації, освіченість, знання, економічна незалежність, побутовий комфорт, доброзичливість, готовність допомогти людям почуття власної гідності, ініціативність, вміння доводити до кінця почату справу, впевненість у собі.

Нарешті, п'ятий кластер ми назвали "традиціоналісти" (2,6%). Респондентам, що належать до цього кластеру, притаманні орієнтації та такі термінальні цінності та особистісні якості, як сім'я, матеріальний добробут, гарні стосунки з оточуючими людьми, цікава, творча робота, можливість реалізації своїх здібностей, здоров'я, можливість приносити користь людям, доброзичливість, готовність допомагати людям, відповідальність, почуття обов'язку, працьовитість, чесність.

Рисунок 1. Уявлення представників різних кластерів щодо чинників роз'єднання студентів (середні значення)

Аналіз сприйняття чинників, що роз'єднують студентів, представниками виокремлених нами кластерів (див. рис. 1) засвідчив певні відмінності в їх оцінках цих чинників. При цьому "постмодерністи-ідеалісти" виявились найбільш лояльними у своїх уявленнях про те, що сьогодні може роз'єднувати студентів. З їх точки зору, перелічені в інструментарії нашого дослідження чинники практично не роз'єднують студентську молодь. На нашу думку, така позиція респондентів, що представляють цей кластер, зайвий раз підтверджує їх ідеалізм. Те ж можна сказати і про "традиціоналістів", які більшою мірою, ніж представники інших кластерів, схильні погодитися з тим, що більшість із названих нами чинників роз'єднує сучасне студентство. На думку студентів, що увійшли до цього кластеру, перш за все це стосується таких чинників, як культурні уподобання, життєві цінності та мова спілкування. Близьку до "традиціоналістів" позицію займають "модерністи-індивідуалісти", з погляду яких (у порівнянні з думкою представників інших кластерів) найбільшою мірою сучасних українських студентів роз'єднує матеріальне та фінансове положення сім'ї, а також соціальне становище батьків.

Що стосується "постмодерністів-прагматиків", то серед них менше, ніж в інших кластерах, тих, хто вважає академічну успішність чинником роз'єднання студентів. Найбільшу значущість у цьому контексті вони надають таким чинникам, як життєві цінності, культурні уподобання та ідеологічні переконання, що, на наш погляд, дещо суперечить прагматизму їх ціннісних орієнтацій та життєвих установок.

Нарешті, "модерністи-комуналісти" виявились більш помірними у своїх оцінках чинників роз'єднання студентів, підкреслюючи, що такі з них, як участь у громадських організаціях та студентському самоврядуванні не може роз'єднувати їх, що знов-таки обумовлено колективістськими перевагами представників цього кластеру.

Отже, отримані в ході дослідження дані дозволили нам дійти таких висновків. Трансформаційні процеси в українському суспільстві поглибили соціальні нерівності, в тому числі в системі вищої освіти. Проте поширена серед науковців думка, що студентство наразі являє собою глибоко диференційовану групу, розколоту на окремі підгрупи, між якими немає взаєморозуміння, не знайшла свого підтвердження. Студентська молодь України, попри існуючі відмінності, сприймається як соціальна група, члени якої, ідентифікуючи себе переважно за культурними ознаками, не відчують розломів, які б унеможливлювали консолідацію і усвідомлення спільних потреб та інтересів. Толерантність розглядається студентством як необхідність, умова існування в сучасному світі з його полікультурністю, плюралізмом думок і дій.

Водночас для певної групи студентів характерні прояви інтолерантної поведінки, ворожості по відношенню до представників інших етнічних та расових груп, політичних поглядів тощо.

Все це вимагає подальших досліджень з означеної проблематики. Серед завдань, які, на наш погляд, необхідно вирішити в межах цих досліджень, треба зазначити такі:

- вивчення стану толерантності студентської молоді різних типів ВНЗ, у тому числі місця толерантності в ієрархії її ціннісних орієнтацій, сформованості установок на додержання принципів толерантності в процесі міжкультурної взаємодії та розповсюдженості відповідних форм поведінкових практик;
- визначення головних зовнішніх (соціально-економічних, регіональних, політико-ідеологічних тощо) та внутрішніх (соціально-психологічних, ціннісних, інтелектуальних тощо) чинників формування толерантності особистості;
- визначення соціокультурних характеристик міжкультурної комунікації, змістовних особливостей взаємодії студентської молоді в неоднорідному соціокультурному просторі, зокрема – засвоєних соціокультурних моделей такої взаємодії;
- аналіз сучасних освітніх практик щодо їх впливу на формування толерантності молоді та інтеграцію українського суспільства;
- узагальнення досвіду впровадження педагогіки толерантності в закордонних та вітчизняних ВНЗ тощо.